

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

બૃહદ્વ્રયી મહાકાવ્યોમાં નિરૂપિત શૈક્ષણિકતત્ત્વો

Pagi Bhavnaben Arjunsinh
PhD Scholar

Department of Sanskrit
Shri Govind Guru University, Godhra, Gujarat

Dr. Bhailalbhai G. Patel
PhD Guide
Principal

Shri Tejendraprasadaji Swaminarayan Arts College, Kothamba

પ્રસ્તાવના (Abstract):

બૃહદ્વ્રયી એ ત્રણ મહાકાવો છે. જે મહાકવિ ભારવિ, માઘ અને શ્રીહર્ષે ક્રમ મુજબ તેની રચના કરેલ છે. કિરાતાર્જુનીયમ, શિશુપાલવધ અને નૈષધીયરિત આ ત્રણ મહાકાવ્યોની નીતિને જાણે છે તે જ વિદ્વાન છે. કેટલીક પ્રસિદ્ધ કહેવતો વિદ્વાનો માટે સુંદરતામાં ખૂબ જ કાવ્યાત્મક છે પરંતુ 'નારિકેલ ફલસમ્મિતં વચઃ. મેઘે માઘે ગતં વયઃ, નૈષધં વિવ્દદૌષધમ્', જેવા પંક્તિઓ યમકે છે, બૃહદ્વ્રયીની બહાર પણ ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરે છે. તદુપરાંત, અહીં સામાજિક-આર્થિક, શૈક્ષણિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક તત્ત્વોનો સંયય પણ શ્રેષ્ઠતા તરફ દોરી જાય છે. આથી જ શાસ્ત્રીમાં વિદ્વાનો આ કાવ્યોમાં શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે અને સમજાય છે કે જગત તમામ પ્રકારના જ્ઞાનથી ગર્જના કરી રહ્યું છે. તેઓ આમાં માને છે. આ મહાકાવ્યોની પહેલ કરનાર કવિઓ સામાન્ય કવિઓ નથી પરંતુ તેઓ ભારતીય દાર્શનિક પરંપરાના પ્રતિષ્ઠિત શિક્ષકો છે. આવી સ્થિતિમાં, 'કવિઓ ક્રાંતિકારી સ્વપ્નદ્રષ્ટા હોય છે' એ ઉચ્ચારણ મુજબ, આ કવિઓની દ્રષ્ટિમાં શૈક્ષણિક યયાને આકાર આપવાનો સાંસ્કૃતિક પ્રયાસ જ કવિના દૃષ્ટિકોણથી ભારતીય શૈક્ષણિક તત્ત્વોની પ્રકૃતિને ઓળખી શકે છે.

કિરાતાર્જુનીયમમાં રાજકારણના સામાન્ય અને વિશિષ્ટ તત્ત્વો છે. વનેચર, દ્રૌપદી, ભીમ, યુધિષ્ઠિર અને અન્યના શબ્દો રાજકારણના વ્યવહારિક અને સૈદ્ધાંતિક પાસાઓની તાર્કિક સમજૂતી પૂરી પાડે છે. મહર્ષિ વેદવ્યાસે તેની વિશેષતાઓ વ્યાખ્યાયિત કરી છે. બીજા સર્ગમાં ભીમ અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચેનો સંવાદ રાજકારણના તત્ત્વોથી ભરેલો છે. અન્ય સર્ગમાં પણ રાજકારણના ઉચ્ચ સિદ્ધાંતો રજૂ થયેલા છે. કવિ ભારવિએ આમ રાજકીય વિષયોના ઘટકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

સારી શાસનવ્યવસ્થા માટે ગુપ્તચર વ્યવસ્થા આવશ્યક છે કારણ કે પોતાના પક્ષને અને બીજાના પક્ષના ઉદ્દેશ્યો અને દૈનિક પ્રવૃત્તિઓની સંપૂર્ણ જાણકારી હોવી જોઈએ. જેમ-

શ્રિયઃ કુરૂણામધિપસ્ય પાલનીં પ્રજાસુ વૃત્તિં યમયુક્ત વેદિતુમ્।

સ વર્ણિલિઙ્ગી વિદિતઃ સમાયયૌ યુધિષ્ઠિરં દ્વૈતવને વનેચરઃ ॥1

તેથી, તે વ્યવસ્થાને મજબૂત કરવા માટે, હજુ પણ રાજદૂતો અને ઉચ્ચ અધિકારીની વ્યવસ્થા છે. તે જાસૂસો અનુસાર હતું કે રાજાઓએ સામ-દામ અને દંડ-ભેદના તફાવત દ્વારા તેમની ફરજો નક્કી કરી અને બીજા બાજુ તેમને વશ કરે છે. હકીકતમાં, જાસૂસો રાજાઓની આંખો છે.²

જાસૂસોની ફરજ છે કે તે રાજાઓ સમક્ષ તમામ સુખદ અને અપ્રિય સમાચાર સાચી રીતે રજૂ કરે. તે જ સમયે રાજાઓની પણ ફરજ હતી કે તેઓ જાસૂસોના સત્ય અને અપ્રિય સમાચારને ધીરજ અને ધ્યાનથી સાંભળે અને તે મુજબ વ્યવસ્થા કરે. રાજાના જાસૂસો વચ્ચેનો સંબંધ કડવો સત્ય પર આધારિત હોય છે, કારણ કે આ કડવું સત્ય રાજાઓને સારું નસીબ લાવે છે. વિશ્વમાં એવા ઓછા શબ્દો છે જે ફાયદાકારક અને સુખદ છે. તેથી, બંનેને તે શબ્દ સાંભળવાની અને બોલવાની ક્ષમતા હોવી જોઈએ. આ રાજકીય રીતે માન્ય સિદ્ધાંત પણ છે.

રાજ્યની સમૃદ્ધિ અને સ્થિરતા માટે મંત્રીઓ અને રાજાના વિચારોમાં એકતા જરૂરી છે. આ તત્વને ધ્યાનમાં લઈને મહાકવિ ભારવીએ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે તે મિત્ર શું છે? જે શાસક પર શાસન કરતો નથી. અને તે પ્રભુ શું છે? જે પોતાના કલ્યાણની વાત સાંભળતો નથી તમામ સંપત્તિ રાજાઓ અને મંત્રીઓ તરફ આકર્ષાય છે જે હંમેશા તેમના માટે અનુકૂળ હોય છે.³ માત્ર સર્વસંમતિ અને સર્વસંમતિની અપનાવેલી નીતિ જ રાજ્યને વિકાસના માર્ગ પર લઈ જવા સક્ષમ છે. રાજકારણના છ ગુણો છે:

સંધિવિગ્રહયાનસંસ્થાપ્યાસનદ્વૈધીભાવશ્ચ ।

સંધિવિગ્રહયાનાનિ સંસ્થાપ્યાસનમેવ ચ ।

દ્વૈધીભાવશ્ચ વિજ્ઞેયાઃ ષડ્ગુણાઃ નીતિવેદિનામ્ ॥⁴

ભારવિ માને છે કે આ ગુણોનો ગુપ્ત રીતે ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જ સફળતા મળી શકે છે. કવિ સૂચવે છે કે તે રાજ્ય છે જે કાયમ રહે છે જ્યાં તમામ સામાન્ય લોકો ખુશ અને સુખી હોય છે. લોકોનું વિમુખ થવું એ બળવો તરફ દોરી જાય છે. તેથી રાજાએ પોતાની નીતિઓ અને યોજનાઓથી પ્રજાને ખુશ કરવી જોઈએ. રાજા પર પ્રજાનો વિશ્વાસ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે અને તેથી રાજાએ પ્રજાના કલ્યાણ માટે કામ કરીને તેમનો વિશ્વાસ જીતવો જોઈએ.

વિશઙ્કમાનો ભવતઃ પરાભવં નૃપાસનસ્થોઽપિ વનાધિવાસિનઃ ।

દુરોદરચ્છદ્વજિતાં સમીહતે નયેન જેતું જગતીં સુયોધનઃ ॥⁵

બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, રાજાઓએ પ્રજાને ખુશ કરવી એ સર્વોચ્ચ ફરજ છે. મહાકવિ ભવભૂતિ પણ ઉત્તરામચરિતમાં રામ દ્વારા આ ભાવોને રજૂ કરે છે. શ્રી રામ કહે છે, "મને સ્નેહ, દયા, સુખ અને સાચા જાનકીનો પણ ત્યાગ કરવામાં કોઈ દુઃખ નથી, જે લોકોના આનંદની જરૂર છે."⁶

શાસનવ્યવસ્થાની સ્થિરતા પર મહાકવિ નિર્દેશ કરે છે કે માત્ર શક્તિથી શાસન કરવું શક્ય નથી પરંતુ અવસરને અનુકૂળ દ્વારા રાજ્ય વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ -

કૃતારિષડ્વર્ગજયેન માનવીમગમ્યરૂપાં પદવીં પ્રપિત્સુના ।

વિભજ્ય નક્તન્દિવમસ્તન્દ્રિણા વિતન્યતે તેન નયેન પૌરુષમ્ ॥⁷

નૈતિકતા જાણનાર રાજાને કવિ સારી સલાહ આપે છે કે રાજાઓએ દરેક સાથે પ્રેમથી વર્તવું જોઈએ જેથી તેમના રાજ્યમાં સુખ-સમૃદ્ધિ સતત વરસતી રહે. આ તથ્યોથી કવિની દૂરદર્શિતાની સ્પષ્ટતા અને લોકશાહી શિક્ષણના કેટલાક ઉદાહરણો પણ જોઈ શકાય છે. રાજાનું પણ કર્તવ્ય છે કે તે બધાને સમાન માન અને સન્માન આપે, નહીં તો સદ્ગુણી અને વિદ્વાન લોકો તેનાથી દૂર થઈ શકે છે. તેમનો અણગમો રાષ્ટ્રની પ્રગતિમાં અવરોધ સમાન છે. જો કે, આજે સરકાર શિક્ષણ, કલા, ચિકિત્સા, સેવા, અર્થતંત્ર, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, ઈજનેરી, શાંતિ, સામાજિક ઉન્નતિ, ઉદ્યોગ અને વ્યાપાર જેવા ક્ષેત્રોમાં કામ કરનારા સદ્ગુણોનું સન્માન કરે છે અને પુરસ્કાર આપે છે. આનાથી તેમના ગહન જ્ઞાન અને શુદ્ધ અનુભવોનો ઉપયોગ રાજ્યની પ્રગતિ માટે થાય છે.⁸ સુશાસન માટે કવિ દુષ્ટો માટે નિષ્પક્ષ રીતે સજા સૂચવે છે.⁹ તેથી, રાજ્યની સ્થિરતા અને પ્રગતિ માટે સમાન ન્યાય પ્રણાલી એકદમ જરૂરી છે. મહાકવિ ભારવિ સામાજિક સમાનતાનો નિયમ પોતાના પુસ્તકમાં કરે છે. જે તે સમયના સમાજ માટે ખૂબ ફાયદાકારક હતું. ભારતીય બંધારણની પ્રસ્તાવના તમામ નાગરિકો માટે સામાજિક-આર્થિક અને રાજકીય ન્યાયની વાટાઘાટોને માન્યતા આપે છે. સમાન ન્યાય એ આજે નાગરિકોનો મૂળભૂત અધિકાર છે. મહાકવિ કાલિદાસે રઘુવંશમાં આનું વર્ણન કર્યું છે:

સ્થિત્યૈ દળ્હતો દળ્હ્યાન્ પરિણેતુઃ પ્રસૂતયે ।

અપ્યર્થકામૌ તસ્યાસ્તાં ધર્મ એવ મનીષિણા । (રઘુવંશમ્ ૧.૨૫)

દ્વેષ્યતોઽપિ સંમતઃ શિષ્ટસ્તસ્યાર્તસ્ય યથૌષધમ્ ।

ત્યાજ્યો દુષ્ટઃ પ્રિયોઽપ્યાસાદઙ્ગુલીવોરગક્ષતા । (રઘુવંશમ્ ૧.૨૮)

એટલે કે ગુનેગારને સજા કરવી એ રાજાનું કર્તવ્ય છે કારણ કે સજા વિના રાજ્ય સારી રીતે ચલાવી શકાય નહીં. ખરાબ વ્યક્તિઓ શિષ્ટાચાર સાથે યોગ્ય છે પરંતુ ખરાબ વ્યક્તિઓ ધનિષ્ઠ નથી. આ અંગે મનુ કહે છે કે સજાનો કાયદો સમાજની સમાનતા માટે જરૂરી છે કારણ કે સજા જ લોકોનું રક્ષણ કરે છે. જ્યારે તેઓ ઊંઘે છે ત્યારે લોકો જાગી જાય છે. વિદ્વાનો, જોકે, સજાને ધર્મ તરીકે વર્ણવે છે.¹⁰

મહાકવિ ભારવિ રાજાને સૂચના આપે છે કે જેઓ પોતાનું ભવું વિચારે છે તેમને જ હંમેશા મહત્વની જગ્યાઓ પર નોકરી કરવી જોઈએ. કારણ કે બધા સારા અને ખરાબમાં વ્યક્તિઓ પોતાનું વિચારીને કાર્ય કરે છે. જ્યારે તેઓ યોગ્ય રીતે કામ કરે છે ત્યારે ઈમાનદારી પૂર્વક હંમેશા પ્રશંસા કરવી જોઈએ જેથી તેઓ ભવિષ્યમાં વધુ મહેનતથી કામ કરી શકે.¹¹

રાજકારણમાં સામ-દામ અને દંડ-ભેદ આ ચારનો યોગ્ય ઉપયોગ થવો જોઈએ. આનાથી રાજ્ય સંપત્તિ અને અન્ય વસ્તુઓથી ભરેલું રહે છે. તે રાજાને સંપત્તિ અને શક્તિ પણ આપે છે.

अनारतं तेन पदेषु लम्बिता विसृज्य सम्यग्विनियोगसत्क्रियाः।

फलन्त्युपायाः परिबृंहितायतीरूपेत्य संघर्षमिबार्थसम्पदः ॥ (किरात. १.१५)

આજે પણ સરકાર રાષ્ટ્રની સાર્વભૌમત્વ અને આર્થિક સમૃદ્ધિ માટે ચતુરાર્થપૂર્વક મુત્સદ્દીગીરીનો ઉપયોગ કરે છે. મહાકવિ ભારવી કહે છે કે રાજાએ તેના રાજ્યમાં ખેતી માટેના તમામ સાધનોની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ જેથી કરીને રાજ્ય સંપત્તિ અને અનાજથી ભરેલું રહે. ત્યાંના લોકો ખેતીના કાર્યોમાં વ્યસ્ત રહેતા અને સાંસારિક સુખ ભોગવતા હતા.¹²

મહાકવિ ભારવિ કહે છે કે રાજા એટલો પ્રભાવશાળી હોવો જોઈએ કે તેને શસ્ત્ર ઉપાડવાની જરૂર ન પડે.

न तेन सज्यं क्वचिदुद्यतं धनुः कृतं न वा कोपविजिह्वमाननम्।

गुणानुरागेण शिरोभिरुह्यते नराधिपैर्माल्यमिवास्य शासनम् ॥ (किरात. १.२३)

પૃથ્વીના તમામ રાજાઓ તેના વર્તનથી સંપૂર્ણ સંતુષ્ટ છે. તેમના આદેશો તેઓ તેમના માથા પર ફૂલોની માળા જેવા આદરપૂર્વક મૂકે છે. વર્તમાન લોકશાહી શાસન પ્રણાલીમાં, આનો અર્થ એ છે કે સરકારની નીતિઓ એટલી કલ્યાણલક્ષી હોવી જોઈએ કે સામાન્ય લોકો પણ તે નીતિઓને રાજીખુશીથી સ્વીકારે. સરકારે લોકોની પ્રગતિ અને કલ્યાણ માટે કામ ન કરવું જોઈએ પરંતુ સામાન્ય લોકોની આવશ્યક જરૂરિયાતો પૂરી કરવી જોઈએ.

રાજનીતિનો નિયમ છે કે મજબૂત દુશ્મનોનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ. મજબૂત દુશ્મનો સાથે ફૂટનીતિ ચલાવવી જોઈએ. દુશ્મન પક્ષને પોતાની દૂરંદેશીથી જીતી લેવો જોઈએ. મજબૂત સાથેનો સીધો સંઘર્ષ રાજ્યની અર્થવ્યવસ્થા માટે હાનિકારક બની શકે છે.

प्रलीनभूपालमपि स्थिरायति प्रशासदावारिधि मण्डलं भुवः।

स चिन्तयत्येव भियस्त्वदेष्यतीः अहो दुरन्ता बलवद्विरोधिता ॥ (किरात ०१.२१)

રાજનીતિમાં સીધા માર્ગના સમર્થક હોવા છતાં મહાકવિ આપણને દુષ્ટોની સાથે દુષ્ટ થવાનું શીખવે છે. કુટિલને કુટિલ સાથે અને સાદાને સાદા સાથે વ્યવહાર કરવો જોઈએ એ રાજકારણનો સ્વીકૃત સિદ્ધાંત છે. દુશ્મન આપણી સાથે જે રીતે વર્તે છે તેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ.¹³

કિરાતજુનીયમ અનુસાર રાજાઓએ સફળ ક્રોધથી ડરવું જોઈએ નહીં તો તેમના મિત્રો પણ તેમનો આદર નહીં કરે અને તેમના દુશ્મનો પણ ડરશે નહીં. ક્રોધ યોગ્ય સમયે જ કરવો જોઈએ. કવિ શ્રેષ્ઠ શુદ્રક પણ આ દૃષ્ટિકોણની પ્રશંસા કરે છે અને લખે છે:

धनैर्वियुक्तस्य नरस्य लोके जीवितेनादित एव तावत्।

यस्य प्रतिकार निरर्थकत्वात् कोपप्रसादाः विफलीभवन्ति ॥ (मृच्छकटिकम् ५.४०)

રાજકારણમાં સંઘિના વચનો પાળવાનું કોઈ મહત્વ નથી. જે રાજાઓ જીતવા ઇચ્છે છે તેઓ આ સંઘિઓને છોડી દે છે જ્યારે તેમનો પક્ષ મજબૂત હોય છે

આ વિષય પર દ્રૌપદીને તેમની સામે મૂકીને મહાકવિ પોતાનો અભિપ્રાય રજૂ કરે છે કે કપટી વેશમાં દુશ્મનો સાથે સંઘિ કરવી યોગ્ય નથી. તેમની સાથે મુત્સદ્દીગીરીનો ઉપયોગ કરવો વ્યાજબી છે.¹⁴

કવિના મતે, પુરુષત્વ વિનાના માણસ પર આફતો આવે છે. પડવું પ્રગતિને અટકાવે છે. જ્યારે પ્રગતિ અવરોધાય છે, ત્યારે તે વ્યક્તિ ચોક્કસપણે પ્રતિષ્ઠિત છે. પ્રતિષ્ઠા વિના શાહી ઐશ્વર્યનો આશ્રય લેવો અશક્ય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, રાજાઓએ હંમેશા તેમના પોતાના પુરુષત્વ પર આધાર રાખવો જોઈએ. પોતાના પુરુષત્વ દ્વારા મેળવેલ તે રાજ્ય છે જે તેમની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કરે છે.¹⁵

જે રાજાઓ જીતવા ઇચ્છે છે તેઓએ શાંતિથી અને ધીરજપૂર્વક યોગ્ય સમયની રાહ જોવી જોઈએ તેણે ધમંડી દુશ્મનની અવગણના કરી. ઉદ્દત શત્રુને યોગ્ય સમયે ગમે ત્યારે હરાવી શકાય છે, તેથી યોગ્ય સમયની રાહ જોવી વધુ સારું છે.¹⁶ કોઈ રાજાએ ન્યાયીપણાથી ભટકી જવું જોઈએ નહિ, નહિ તો લોકો તેમનાથી વિમુખ થઈ જાય. મહાન કવિ રાજકારણમાં પરાક્રમની લાક્ષણિકતાઓ વર્ણવે છે:

लभ्या धरित्री तव विक्रमेण ज्यायांश्च वीर्यास्तबलैर्विपक्षः।

अतः प्रकर्षाय विधिर्विधेयः प्रकर्षतन्त्रा हि रणे जयश्रीः ॥¹⁷

વાસ્તવમાં મહાકવિ ભારવિ રાજકારણના નિષ્ણાત છે. રાજકારણની જેમ, મહાકવિ યુધિષ્ઠિર, દ્રૌપદી, ભીમ અને અન્યના શબ્દોને રાજકીય બતાવે છે. આમ મહાકવિ ભારવિનો રાજકીય અનુભવ કિરાતજુનીયમમાં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. ઉપરોક્ત વિશ્લેષણના આધારે, એવું કહી શકાય કે મહાકવિ ભારવિ એવા કવિઓમાંના એક છે જેઓ તેમના રાજકીય વિચારોને મહાકાવ્ય પાત્રો દ્વારા વ્યક્ત કરે છે જે તે સમયે અને આજના સમયને સુસંગત છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન એક ભવ્ય લક્ષણમાં સ્થાપિત થયેલું છે. તેણીના જીવનની સાદગી, તેણીની કોમળતા, તેણીની મક્કમતા, તેણીનો બલિદાન, તેણીનો વપરાશ પ્રત્યેનો પ્રેમ અને અન્ય ગુણો એ સ્ત્રીઓના સર્વાંગી ભાવનાત્મક ચિત્રો છે જેનું મહત્વ આજે પણ સમગ્ર વિશ્વમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ દ્વારા માન્ય છે. વર્તમાન યુગમાં મહિલાઓની સ્થિતિ ભારતની સભ્યતા અને સંસ્કૃતિનું મૂલ્યાંકન મહિલા વર્ગને જોઈને જ થાય છે. સ્ત્રીઓ એ સમાજનો પાયો છે. તેમની માતાઓ મહાપુરુષોના જીવનને ઘડવામાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. વૈદિક કાળ, સ્મૃતિ કાળ, રામાયણ, મહાભારત અને અન્ય કાળમાં ભારતમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન ખૂબ જ ભવ્ય હતું.

વૈદિક સમયમાં પુરુષોની જેમ સ્ત્રીઓ માટે પણ શિક્ષણ હતું. સ્ત્રીઓએ વેદોનો અભ્યાસ કર્યો અને પુરુષોની સાથે બલિદાનમાં પણ ભાગ લીધો. પ્રાચીન સમયમાં ઘોષા, ગાર્ગી, મૈત્રેય, અપાલા, વિશ્વંભરા, શકુંતલા અને અનસૂયા જેવી ઘણી વિદ્વાન સ્ત્રીઓ હતી.¹⁸ ધાર્મિક સાહિત્ય ઉપરાંત, છોકરીઓને નૃત્ય, સંગીત, કવિતા, ચર્યા અને ફિલસૂફી શીખવવામાં આવતી હતી. છોકરીઓ માટે અલગ શાળાઓ નહોતી. ત્યારે પણ સહશિક્ષણ પ્રચલિત હતું. પરંતુ સમય જતાં, તે છોકરીઓ માટે શિક્ષણ પ્રતિબંધિત હતું. છોકરીઓના લગ્ન બાર વર્ષની ઉંમરે થતા હતા. સ્ત્રીઓનું શિક્ષણ મોટાભાગે તેમના પોતાના કુટુંબમાં કુટુંબના પાદરી દ્વારા આપવામાં આવતું હતું. ઉદાહરણ તરીકે, આત્રેયીએ વાલ્મીકિ આશ્રમમાં લવકુશ સાથે અભ્યાસ કર્યો હતો.

તે સમયના લોકો લગ્ન પહેલા મહિલાઓ માટે ઉપનયન વિધિ કરતા હતા. તેમના અભ્યાસના વિષયો વૈદિક મંત્રો, સંગીત, નૃત્ય અને કલા છે. તે સમયે શૂદ્ર પરિવારમાં પણ સ્ત્રીઓને શિક્ષણ મેળવવાની મનાઈ હતી. આ સમયે માતા-પિતાની દિલથી ઈચ્છા હતી કે મારી દીકરી વિદ્વાન બને. તેથી, વૈદિક કાળમાં સ્ત્રી શિક્ષણ માટે પૂરતી જોગવાઈ હતી.

બૃહદ્રચીમાં સ્ત્રી શિક્ષણના યોગ્ય ઉદાહરણો છે: સ્ત્રીઓ પરના ભારવિના ચિંતનમાં, સમાજ, રાજકારણ અને કુટુંબમાં દરેક સ્થાને સ્ત્રીઓનો વિચાર ભારપૂર્વક વર્ણવે છે અને સમજે છે કે સ્ત્રીઓ માટે શિક્ષણ આવશ્યક છે. આ રીતે દ્રૌપદી પોતાના વિચારોને તાત્વિક રીતે રજૂ કરે છે. નૈષધિચરિતમાં શ્રીહર્ષ અનુસાર, જે સ્ત્રીએ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સદ્ગુણનું શિખર છે, તેના પિતા માટે સન્માનનું સ્વરૂપ છે,¹⁹ સ્ત્રી લક્ષ્મીનું સ્વરૂપ છે અને સરસ્વતીનું સ્વરૂપ છે. વગેરેને સ્થાન મળે છે.

સાહિત્ય સર્જન માટે કરવામાં આવેલો પ્રયાસ સમાજને ઘણો લાભદાયી છે. કવિતાના ઉદ્દેશ્યોમાં મુખ્ય હેતુ વ્યવહાર સિદ્ધ કરવાનો છે. નૈતિક મૂલ્યો પર આધારિત સમાજમાં જ વ્યક્તિ પોતે સમાજનું નિર્માણ કરી શકે છે. નૈતિક અને શૈક્ષણિક વિકાસ એ સાહિત્યનું કાર્ય છે અને તેથી સાહિત્યને "સમાજનો દર્પણ" કહેવામાં આવે છે.

નૈષધિચરિત મહાકાવ્યને વિદ્વાનોની દ્વા અથવા રસાયણ કહેવાય છે. નૈષધિચરિત મહાકાવ્યનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કર્યા પછી, તેઓ આ મહાકાવ્યની વિશેષતાઓના વિશિષ્ટ જાણકાર બન્યા. તેઓ વિવિધ વિદ્યાશાખાના જાણકાર અને સંશોધક હતા. આ મહાકાવ્યમાં, ભૂલ રહિત પ્રયોગોનો ઉપયોગ કરવા ઉપરાંત, શ્રીહર્ષે દરેક જગ્યાએ વ્યાકરણ, કાયદો, સૈદ્ધાંતિક, સાંખ્ય, યોગ, વેદાંત, રહસ્યવાદ, ચાર્વાક, બૌદ્ધ અને જૈન દર્શનના સિદ્ધાંતોનું વર્ણન કર્યું છે. તેથી કેટલાક પશ્ચિમી વિદ્વાનોએ શ્રીહર્ષની ટીકા પણ કરી હતી. આ એક કલાત્મક પાસાને વધુ મહત્વ આપે છે:

उभयी प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनर्मनः ।

अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥

હવે બૃહદ્રચીમાં જોવા મળતા કવિ શિક્ષણના ઉદાહરણોનું વર્ણન કરે છે:

નૈષધિચરિતમાં શ્રીહર્ષ કહે છે કે કવિતા શાસ્ત્રો અનુસાર હોવી જોઈએ,²⁰ સુંદર પાત્રો સાથેની વાણીનું મહત્વ,²¹ સૌંદર્યલક્ષી સ્વાદનું મહત્વ²² અને રસાળ કવિતાની રચના કરવી જોઈએ.

ચાર પુરુષાર્થમાં ધર્મનું સ્થાન સર્વોચ્ચ છે. આ મહાકાવ્યમાં ધર્મનું મહત્વ ખૂબ જ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. નળ એ ધર્મનું મૂર્ત સ્વરૂપ છે. નળ સવારે, બપોરે અને સાંજે દેવતાઓની પૂજા કરતા હતા. અહીં મહાકવિ હર્ષે દેવતાઓની પૂજા કરવાની વિવિધ પદ્ધતિઓ સમજાવી હતી. અહીં ફૂલો અને પ્રસાદથી દેવતાઓની પૂજાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. રાજાએ સુગંધિત ચંદનનાં ફૂલ અને મોટી માળા વડે દેવતાઓની પૂજા કરી,²³ દમયંતી દેવી ગૌરીની પણ પૂજા કરે છે અને બીજી ઘણી દેવીઓની પૂજા કરે છે.²⁴ આમ, તે સમયના સમાજમાં, આ મહાકાવ્ય દરમિયાન દેવતાઓની પૂજામાં રોકાયેલા સ્ત્રી-પુરુષો જોવા મળે છે.

આ મહાકાવ્યમાં નળ ચક્રવર્તી સમ્રાટ છે. અઢારમા સર્ગમાં, રાજાએ રાજવી મહિમાનું વર્ણન કરતી વખતે અર્થનું સંપૂર્ણ રીતે વર્ણન કર્યું છે:

जगज्जयं तेन च कोशमक्षयं प्रणीतवान्शैशवशेषवानयम् ।

सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं वपुस्थलिङ्गदथास्य यौवनम् ॥²⁵

નળના રાજ્યના મહિમાનું આ રીતે તેમનું વર્ણન ધન અને પુરુષાર્થમાં તેમની સમૃદ્ધિ દર્શાવે છે. અઢારમા સર્ગમાં ઈચ્છાનું વિગતવાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આમ મહાકવિએ ઈચ્છાપુરુષનો હેતુ પણ દર્શાવ્યો છે.²⁶ માણસનો એક પુરુષાર્થ મોક્ષ કહેવાય છે. મોક્ષ માટે ધર્મનું પાલન જરૂરી છે. આ કારણથી મહાકવિ શ્રીહર્ષે એકવીસમો સર્ગ રચ્યો છે. નળની દેવતાઓની પૂજાનો ઉલ્લેખ પહેલાથી જ કરવામાં આવ્યો છે વૃદ્ધાવસ્થામાં, પત્ની સાથે જંગલમાં જતા બતાવ્યું કે તે મુક્તિ માંગે છે. આમ મહાકવિ માણસના ચાર પુરુષાર્થને યોગ્ય રીતે નિહાળવાનું કારણ બને છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યની શરૂઆતથી જ નૈતિક મૂલ્યો પર વધુ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં ઘણા શૈક્ષણિક તત્વો જોવા મળે છે. આ પરંપરા પુરાણ અને સ્મૃતિઓમાં જોવા મળે છે. મહર્ષિ વ્યાસ અને અન્ય ઋષિમુનિઓએ તેમના અભ્યાસ અને તપના બળથી તેમના કાર્યોમાં શૈક્ષણિક તત્વોનો સમાવેશ કરવાનું સૂચન કર્યું છે. પછીના ગ્રંથોમાં પણ ઘણા શૈક્ષણિક તત્વો જોવા મળે છે. નાટકોમાં પણ, ક્રમ પ્રસંગોપાત ઉન્નત કરવામાં આવે

છે, પરંતુ મોટા ત્રિપુટીમાં શૈક્ષણિક તત્વોનો ઉપયોગ અસાધારણ લાગે છે. જેની પ્રાસંગિકતા આજના સમાજમાં શૈક્ષણિક જગતમાં જોવા મળે છે. તેથી, સમગ્ર સંસ્કૃત વિશ્વ બૃહદ્વચીના કર્તાઓને આદર આપે છે

સંદર્ભ ગ્રંથ

- કિરાતર્જુનિયમ, ઘંટાપથ ટીકા સાથે, ડૉ. સુધાર માલવિય, ચૌખંબા કૃષ્ણદાસ એકેડમી, વારાણસી.
- બૃહદ્વચી અને લઘુવચી, વેદોનો પ્રભાવ: આચાર્ય ડૉ. શ્રીમતી સુષ્મા સ્નાતક, ભારતીય વિદ્યા પ્રકાશન દિલ્હી-1992
- બૃહદ્વચી એક તુલનાત્મક અભ્યાસ, ડૉ. સુષ્મા કુલશ્રેષ્ઠ, ઇસ્ટન બુક લિકર, દિલ્હી-2014
- યતુર્વેદી- સંસ્કૃત રચનાવલી (ભાગ-1) શ્રી શિવદત્ત શર્મા યતુર્વેદ, ચૌખંબા સંસ્કૃત શ્રેણી કાર્યાલય વારાણસી-1966
- શિશુપાલવધ, શ્રી હરગોવિંદ શાસ્ત્રી, ચૌખંબા સુરભારતી પ્રકાશન-2003
- નૈષધિયચરિત, આ. શ્રી શેષરાજ શર્મા, ચૌખંબા સુર ભારતી પ્રકાશન-2004
- વિરુપક્ષ વી.એસ. દ્વારા સંપાદિત નૃશિહપ્રકાશવર્ષજોનરાજ દ્વારા ભાષ્ય સાથે કિરાતર્જુનિયમ (ત્રૈસર્ગિકમ) જદીપાલ, અમરગ્રંથ- પ્રકાશન, દિલ્હી
- કિરાતર્જુનીયમ (ત્રૈસર્ગિક) નૃશિહપ્રકાશવર્ષજોનરાજ દ્વારા ભાષ્ય સાથે, સંપાદક- વિરુપક્ષ વી.એસ. જદીપાલ, અમરગ્રંથ પ્રકાશન, દિલ્હી-2009
- બૃહદ્વચી અવલોકન, (પરિચય ગ્રંથ, સાંસ્કૃતિક ગ્રંથ, કાવ્યશાસ્ત્રીય ગ્રંથ) શ્રી લાલ બહાદુર રાષ્ટ્રીય સંસ્કૃત યુનિવર્સિટી, અમર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ દિલ્હી-2013

સંદર્ભ ગ્રંથસૂચી

1. કિરાતાર્જુનીયમ (૧.૧)
2. ક્રિયાસુ યુક્તૈર્નૃપચારચક્ષુષો ન વચ્ચનીયા: પ્રભવોનુજીવિભિઃ। અતોઽર્હસિ ક્ષન્તુમસાધુ સાધુ વા હિતં મનોહારિ ચ દુર્લભં વચઃ ॥ (૧.૪)
3. સ કિં સખા સાધુ ન શાસ્તિ યોઽધિપં હિતાન્ન યઃ સંશ્રુણુતે સ કિં પ્રભુઃ। સદાનુકૂલેષુ હિ કુર્વતે રતિં નૃપેષ્વમાત્યેષુ ચ સર્વસમ્પદઃ ॥ (૧.૫)
4. કિરાતાર્જુનીયમ વ્યાખ્યાકાર:- બદરીનારાયણમિશ્રઃ (૧.૬)
5. કિરાતાર્જુનીયમ ૧.૭
6. સ્નેહં દયાં ચ સૌચ્યં ચ યદિ વા જાનકીમપિ । આરાધનાય ચ લોકાનાં મુચ્ચતો નાસ્તિ મે વ્યથા ॥ (૩૦રામચં ૧.૧૨)
7. કિરાતાર્જુનીયમ (૧.૯)
8. નિરત્યયં સામ ન દાનવર્જિતં ન ભૂરિદાનં વિરહ્યસક્ત્રિયામ્ । પ્રવર્તતે તસ્ય વિશેષશાલિની ગુણાનુરોધેન વિના ન સક્ત્રિયા। (કિરાતં ૧.૧૨)
9. વસૂની વાઙ્છન્ન વશી ન મન્યુના સ્વધર્મ ઇત્યેવ નિવૃત્તકારણઃ । ગુરૂપદિષ્ટેન રિપૌ સુતેપિ વા નિહન્તિ દણ્ડેન સ ધર્મવિપ્લવમ્ ॥
10. દણ્ડઃ શાસ્તિ પ્રજાઃ સર્વાઃ દણ્ડ એવાભિરક્ષતિ । દણ્ડઃ સુપ્તેષુ જાગર્તિ દણ્ડ ધર્મ વિદુર્બુધાઃ ॥ (મનુસ્મૃતિ ૮.૩૩૫)
11. વિધાય રક્ષા પરિતઃ પરેતરાન્ વદન્તિ સમ્પદઃ ॥ (કિરાતં ૧.૧૪)
12. સુખેન લભ્યા દધતઃ કૃષીવલૈરકૃષ્ટ્યપચ્યા ઇવ સસ્યસમ્પદઃ । વિતન્વતિ ક્ષેમમદેવમાતૃકાશ્ચિરાય તસ્મિન્ કુરવશ્વકાસતિ ॥ (કિરાત. ૧.૧૭)
13. વ્રજન્તિ તે મૂઢધિયઃ પરાભવં ભવન્તિ..... નિશિતા ઇવેષવઃ। (કિરાત. ૧.૩૦)
14. ન સમય પરિરક્ષણં ક્ષમં તે.....સન્ધિ દૂષણાનિ । (કિરાતં ૧.૪૫)
15. વિપદોઽભિભવન્ત્ય વિક્રમં .પદં નૃપશ્રિયઃ ॥ (કિરાતં ૨.૧૪)
16. મતિમાન્વિનયપ્રમાર્થિનઃ હ્યવિનીતસમ્પદઃ ॥ (કિરાતં ૨.૫૨)
17. કિરાતાર્જુનીયમ (૩.૧૭)
18. ઘોષા ગોધા વિશ્વવારા અપાલોપનિષત્ નિષત્ । બ્રહ્મજાયા જુહુર્નામ અગસ્ત્યસ્ય સ્વસાદિતિ ॥
ઇન્દ્રાણી વેન્દ્રમાતા ચ સરમા રોમશોર્વશી । લોપાદ્રુમા ચનદ્યશ્ચ યમી નારી ચ શાશ્વતી ॥
શ્રીલક્ષ્મીઃ સાર્પરાણી વાક્ શ્રદ્ધા મેધા ચ દક્ષિણા । રાત્રિઃ સૂર્યા ચ સાવિત્રી બ્રહ્મવાદિન્ય ઈરતે ॥ (બૃહદ્વેતા)
19. ઉપાસનામેત્ય પિતુઃ સ્મ રજ્યતે..... શૃણ્વતી નલમ્ । (નૈષધ. ૧.૩૪)
20. યાતવ્ય પાર્ણિગ્રાહા.... નાયકો નાયકાયતે । (શિશુ ૨.૧૫)

21. मध्ये श्रुतीनां प्रतिवेशिनीनां.... पथान्न सत्सङ्गुणेन नद्धा । (नैषध. ३.६५)
22. न सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं वागपि तावकी तथा । (नैषध. २.५२)
23. श्रृंगारभृंगारसुधाकरेण..... खलु कोषकारः । (नैषध. २२.५७)
24. कः शच्या रचयाञ्चकार चरिते..... पात्रे चरित्रे न कैः । (नैषध. १५.८६)
25. नैषध.१.१९
26. प्रागचुम्बदलिके हियानतां तां.....परिचुम्ब्य सिष्मिये । नैषध. १८.४१

